

APIE DABARTINĖS LIETUVIŲ LITERATORINĖS KALBOS PRIEŽASTIES IR TIKSLO KONSTRUKCIJAS SU JUNGTUKU *KAD*¹

L. DROTVINAS

Sudėtinių prijungiamųjų sakinių su priežasties ir tikslo aplinkybių šalutiniais sakiniais² apžvalga viename straipsnyje yra daroma dėl šių sakinių su daugiareikšmiu jungtuku *kad* sintaksinių reikšmių panašumo: žymi dalis šių sakinių turi mišrią — priežasties ir tikslo reikšmę.

Grynieji priežasties šalutiniai sakiniai turi specialiuosius jungtukus *nes, kadangi*, tuo tarpu priežasties konstrukcijose su jungtuku *kad* šalia priežasties reikšmės gali būti ir kitų sintaksinių reikšmių atspalviai, — tikslo, sąlygos, laiko, aiškinamieji... Tikslo šalutiniai sakiniai dabartinėje lietuvių kalboje, nesant specialiųjų jungtukų, yra jungiami daugiareikšmiu jungtuku *kad*.

Šių sakinių klasifikacijoje remiamasi tarinių formų deriniais (visų pirma šalutinio sakinio tarinio forma), atliepiamaisiais žodžiais, pagrindinio sakinio prasme, šalutinio ir pagrindinio sakinių eilės tvarka ir kai kuriomis kitomis konkrečiomis priemonėmis, kurios, nesant specialiųjų prijungiamųjų jungtukų, turi didelę reikšmę³.

I. Aiškinamosios priežasties konstrukcijos su jungtuku *kad*

Lietuvių kalboje nemaža prijungiamųjų konstrukcijų su daugiareikšmiu jungtuku *kad*, kurios šalia bendros aiškinamosios reikšmės turi ir konkrečią, priežasties, reikšmę. Priežasties reikšmė šiose konstrukcijose įvairuoja priklausomai nuo leksinių bei gramatinių priemonių, — tarinių formų, atliepiamųjų žodžių, stiprinamųjų dalelių, pagrindinio sakinio sandaros ir prasmės, sakinių eilės tvarkos.

1. Priežasties reikšmę gali rodyti atliepiamieji žodžiai *dėl to, todėl, užtat...*, paprastai einantys su pagrindinio sakinio tariniu, kuris gali būti

¹ Šalutinius priežasties ir tikslo aplinkybių sakinius su jungtuku *kad* nagrinėja J. Žukauskaitė, Jungtuko *kad* dažnesni vartojimo atvejai. — Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai, Vilnius, 1957, p. 174—177.

² Sudėtinius prijungiamuosius sakinius su priežasties arba tikslo aplinkybių šalutiniais sakiniais toliau patogumo dėliai vadinsime trumpiau — priežasties arba tikslo konstrukcijomis.

³ Palyginkime prijungiamųjų bejungtukinių sakinių klasifikavimo principus straipsnių rinkinyje „Dabartinė lietuvių kalba“, Vilnius, 1961, p. 178 ir kt.

teigiamas arba neigiamas. Neigiama tarinio forma taip pat gali būti priežasties reikšmės rodiklis (kai tik kas nors nevyksta, paprastai, kyla klausimas, kodėl nevyksta). Be to, kartais priežasties reikšmę gali patikslinti ir stiprinamoji dalelytė *jau*, rodanti veiksmo rezultatiškumą. Šių konstrukcijų tariniai dažniausiai reiškiami esamojo ir būtojo kartinio laikų formomis, kitos veiksmažodžio formos yra išimtinai retos arba visiškai jų nepasitaiko. Šalutinis sakinytis, paprastai, eina po pagrindinio, atskleidamas pastarojo veiksmo priežastį. Pvz.:

Ji supranta, kodėl jie neateina. Jie *dėl to* neateina, kad Grėtė jų nenori. IS. V 433—434. Tur būt, *dėl to* neprailgo laikas, kad man pasitaikė gyventi tarp geriausių draugų. Ž. 514. Ukmergės ir Anykščių valsčiai sukilo *dėl to*, kad po nederliaus metų jiems buvo įsakyta sieną ir avižas vežti į pat Vilnių karaliaus arklidėms. VM-P. 524. O *vis dėlto* širdį spaudžia, kad šitoje vietoje *jau* bus tuščia. O šimtą metų čia giria ošė... Vaižg. 279. Jų (rankų. — *L. D.*) prisilytėjimo Grėtė vengdavo, vengdavo *dėl to*, kad jo taip buvo laukiama, taip buvo norima ir taip buvo bijomasi. IS. V 209. Tur būt, *dėl to* paskui taip ir sekėsi Stasiukui mokytis, kad tokio mokyto žąsino plunksnomis buvo rašyti mokėsis. PM. 386. Tėvai savo vaikais buvo patenkinti. Patenkinti *jau vien dėl to*, kad jie mažai iš jų reikalavo pinigų, buvo darbštūs, neišlaidūs ir neblogai mokėsi. AV. 128. Šiek tiek užtrukome šioje gražioje, miškingoje vietoje *tik todėl*, kad Vilniaus paėmimas užsitęsė. PC. XIII 174. Nuomonė, kad Gugis yra tikrai raganius, vis stipriau įsigalėdavo *dar ir todėl*, kad jis gerai pažino visokias gėles, žinojo, kuri kokią ligą gydo. V. Kr. 86. *Užtat* teta ir jos šeima tikrai buvo nuliūdę, kad tenka skirtis su auklėtinium. Vaižg. 274.

Priežasties reikšmę gali patikslinti tai pat ir stiprinamosios dalelytės *juo labiau, juoba, ypač*. Nors prasmės atžvilgiu jos priklauso daugiau šalutiniam sakiniui, tačiau jų vieta nėra pastovi, tik dalelytė *ypač*, atrodo, visada eina greta su jungtuku *kad* šalutiniame sakinyje. Pvz.: Šalteikiams ne garbė, o Karaliaus namams *juo labiau ne*, kad *jau* šitaip pradedama nusigyventi. IS. V 299. Saulė, iš lėto kopdama į dangaus vidurį, svilino žmonių galvas ir nugaras, karštis *juo labiau* kamavo, kad visi buvo apsirengę šventadieniškai, kaip kas išgalėjo. VM-P. 448. Įvažiavęs į dvarą, pasijuto jis it kokioje nesaugioje vietoje, *juo labiau*, kad iš rūmų niekas neišėjo jo patiktų. AV. 341. Ne, šitokio įžeidimo ji nebuvo tikėjusis, *juoba*, kad ji šį rytą visa širdimi užjaučia Grėtę. IS. V 236. Nelengva jai būtų siuntinėti seseriai siuntinius, *juoba*, kad jos išimtinė gerokai sumažėjo: karas. IS. V 362. Be abejo, paliko nuodėmių ir šiame mano vertime, *ypač kad* tai pirmas didesnis mano vertimas iš prancūzų kalbos. PC. XIII 40. Tai nė neminėjo Rapolui jo neveiklumo, *ypač kad* jį daugeriopai atstovavo žmona. Vaižg. 134. Suprantama, kad lauksiu pavasario *ne vien dėl to, o ypač kad* su pavasariu rišasi ir mano viltys apie permainas frontuose. PC. XIII 96—97.

2. Kai minėtų atliepiamųjų žodžių ir stiprinamųjų dalelyčių nesti, tada konstrukcijose su jungtuku *kad* rečiau pasitaikanti priežasties reikš-

mė gali būti aiškinama sakinių prasme ir tarinių formomis: esamojo ar būtyjų laikų formomis šalutiniame sakinyje arba neigiama pagrindinio sakinio tarinio forma. Plg.:

Balelių žemaičiai *nesibaidė, kad* galvijai turi kur atsigerti... Vaižg. 206. O tos valandos! To vakaro jis *neužmirš niekad*os, *kad* širdžiai jos uždavė kirtį!.. M. 85. Iš pat pirmųjų dienų ūkininkas buvo labai patenkintas savo bernu. Bet *kad* jis dirbo pernelyg sparčiai, ūkininkas pradėjo jo bijoti. Mp. 215. Jam baisu darėsi, *kad* gyvenimo srovė neša jį pagriebus lyg galinga upės srovė skiedrelę... Vaižg. 318. Jis man labai patikdavo, *kad* mokėdavo šaujamuosius lankus dirbti. PM. 45.

Kaip matome, priežasties reikšmė čia nėra tokia aiški, vis dėlto aiškesnė, negu aiškinamosiose papildinio konstrukcijose su jungtuku *kad* ir atliepiamaisiais žodžiais *už tai*. Plg.:

...kiek fronte miršta žmonių, kurie kovoja už mus, *už tai*, kad mes gyvi ir laimingi būtum? IS. V 113. Žmonės mus mėgsta *už tai*, kad esam linksmos. PM. 343.

Aiškinamosiose priežasties konstrukcijose (be atliepiamųjų žodžių ir stiprinamųjų dalelyčių) priežasties reikšmė gali būti nustatoma pagal aiškinamąjį pagrindinio sakinio veiksmą, jo leksinę reikšmę.

a) Dažniausiai pasitaiko aiškinamosios priežasties konstrukcijos, kuriose šalutinis sakinyje aiškina pagrindinio sakinio veiksmą, turintį leksinę reikšmę *džiaugtis*. Tais atvejais šalutinis aiškinamasis priežasties sakinyje atsako vienu metu į du klausimus — *kodėl* ir *kuo džiaugtis*. Pvz.:

Aš labai *džiaugiuosi*, kad tamsta randi manyje įkvėpimo. PV. 28. Žinoma, yra žmonių, kurie *džiaugiasi*, kad Šalteikių Karaliaus ūkis vieną gražią dieną būsiąs parduotas iš varžytynių. IS. V 427. Ji taip *nudžiugo*, kad Petras ją prakalbino. VM-P. 56. *Pradžiugo* ir visi trys vyrai, kad jiems palengvės gyvenimas. Vaižg. 422. Visi *gėrėjosi* Stašio drąsa ir *džiaugėsi*, kad dabar *jau* bus pasibaigęs tas įtarinėjimas ir šnairavimas... VM-P. 202. *Džiaukis*, kad tos pačios sėmėgos už skolas nenuvelka... Vaižg. 396. *Tegu* jis *džiaugiasi*, kad aš jį išvedžiau į žmones, pinigų duodu. PV. 138. Mieloji, turėtum *džiaugtis*, kad bent vienas žmogus yra namuose, kuris dievo bijo... IS. V 112. Kas, kas, bet tu turėtum tik *džiaugtis*, kad viskas bus garbingai. IS. V 20.

b) Analogiška aiškinamoji priežasties reikšmė gali būti tada, kai šalutinis sakinyje aiškina kai kuriuos veiksmą, reiškiančius jausmus, pergyvenimus, kalbėjimą (*pykti, stebėtis, girti, krimstis, dėkoti...*):

Nepykite, broliai, kad taip užtrukau! M. 97. Tėvas *pyksta*, kad neleidau vakaruškų... Ž. 146. Net ir Čapskis, pats aršus žmonių lupikas, *keikšis*, kad Tiškevičius teršias Lietuvos bajorų garbę. VM-P. 132. Dar labiau *nustebau*, kad Pelekso ir kalbaus būta. Vaižg. 437. Barbikė taip pat *nustebusi*, kad mama dar vis nepradeda judėti... IS. V 95. *Giria* duoną juodą, kad pyrago neduoda. Pp. 340. *Juokiasi* puodas, kad katilas juodas. Pp. 363. Labiausiai *krimtosi* Kedulis, kad duktė išteka už daržininko — bobelio. VM-P. 596. Jis *nervinosi*, kad žmonės rinkosi pamažėl, kad

salėje buvo maža žmonių... AV. 170. Dovydienė, gulėdama lovoje, vis ieškojo darbų Rapolui ir *nervinosi*, kad jo žmona vis tai nudeda į šalį. Vaižg. 130. *Apsiverkė* mergelė, kad nuvyto žalia rūtelė. Pp. 308. Naktis *pavudėjo* diena, kad jai paukšteliai gražiai čiulba. PM. 321. *Apkalbėjo* ragana velnią, kad jis vaikšto be kelnių. Pp. 307. Tu, susimildamas, nesikarščiuok, bet pirmiausia *padėkok* man, kad to rašto ničniekam dar nesu parodęs. PV. 329.

Visose apžvelgtose aiškinamosiose priežasties konstrukcijose veiksmai dažniausiai esti konkretūs. Tuo tarpu apibendrinamojo pobūdžio konstrukcijose šalia aiškinamosios priežasties reikšmės gali būti sintaksinių laiko ar sąlygos reikšmių atspalvių⁴. Plg.:

Tėvai verkia, *kad* vaikas nevalgo, vaikas verkia, *kad* tėvas valgo. Pp. 158. Ir dar smagiai linksmintis, *kad* joks skubus nei lauko, nei namų darbas nelaukia. VKr. 204. Gerai Jonui kalbėti, *kad* jam visur sekasi. VKr. 105. Jau *kad* dievas davė prieauglį, tai tokio dar niekas kaimė nėra turėjęs... Vaižg. 196.

Aiškinamoji priežasties-sąlygos reikšmė gali būti, kai pagrindinis sakinys turi retorinio (arba ir paprastojo) klausimo formą. Veiksmažodžio hipotetiškumu, fakultatyvumu, susijusiu su klausimo kategorija, ir galima aiškinti sąlygos atspalvius šiose konstrukcijose. Pvz.:

Kad motina neleidžia, ką aš padarysiu! Ž. 140. Kad mane šeimininkas išginė, nebeduoda man būti, kur nebūsiu silpnas... SD. 13. Kas gi tau, vaikel, nutiko, kad tu šiandien toks? Vaižg. 303. Bet kas ten pas jus atsitiko, kad tėvas dar pikčiau pasišiaušė prieš mane? VM-P. 214.

Tuo būdu, aiškinamoji priežasties reikšmė konstrukcijose su daugiareikšmiu jungtuku *kad* gali priklausyti 1) nuo leksinių priemonių, būtent: nuo atliepiamųjų žodžių (*dėl to, todėl, užtat...*) ir stiprinamųjų dalelyčių (*juo labiau, juoba, ypač...*); 2) nuo pagrindinio sakinio leksinės reikšmės, kai pagrindiniame sakinyje esti veiksmažodžiai, reiškiantys džiaugsmą, pyktį, stebėjimąsi, susikrimitimą, kalbėjimą... Be to, priežasties reikšmė gali būti siejama su neigiamomis tarinių formomis, veiksmažodžių konkretumu ir esamojo bei būtojo kartinio laikų formomis (šalutiniame sakinyje). Konstrukcijose su daugiareikšmiu jungtuku *kad* nėra griežtų ribų tarp artimų sintaksinių reikšmių atspalvių, todėl aiškinamosios priežasties konstrukcijos gali būti panašios į papildinio, laiko ir sąlygos konstrukcijas (su jungtuku *kad*).

II. Priežasties-tikslo konstrukcijos su jungtuku *kad*

Dabartinėje lietuvių kalboje galima išskirti tarpinę konstrukcijų su mišria — priežasties ir tikslo reikšme grupę, kur šalutinio sakinio tarinys reiškiamas *neigiama* tariamosios nuosakos vientisine forma. Pagrindiniame sakinyje gali būti įvairios veiksmažodžio formos, bet dažniausiai pasi-

⁴ Apie konstrukcijas su sąlygos-priežasties reikšme žr. straipsnyje Apie kai kurių sąlygos konstrukcijų daugiareikšmiškumą lietuvių kalboje. — Lietuvos TSR MA Darbai, SA, t. 1(10), 1961, p. 167—171.

taiko, kaip ir apžvelgtosiose aiškinamosiose priežasties konstrukcijose, tiesioginės nuosakos esamasis ir būtasis kartinis laikai.

Priežasties ir tikslo reikšmės čia gali įvairuoti priklausomai nuo pagrindinio sakinio prasmės, aiškinamojo žodžio pagrindiniame sakinyje leksinės prasmės, atliepiamųjų žodžių, tarinių formų, sakinių eilės tvarkos...

1. Aiškinamoji priežasties reikšmė (su kai kuriais tikslo atspalviais) gali būti tada, kai šalutinis sakinytis aiškina pagrindinio sakinio žodžius (dažniausiai tarinius), turinčius *bijojimo*, *vengimo* prasmę. Tais atvejais šalutinis sakinytis pasako šių būsenų, veikslių priežastį (tikslo reikšmės aiškinimas čia, atrodo, atpuola: negalima nurodyti baimės tikslą...). Pagrindinio sakinio tariniais dažniausiai eina būtojo kartinio laiko formos. Pvz.:

Tik lyg *bijai* pasijudinti, kad staiga imtų ir nepranyktų toks gražus vaizdelis. PM. 24. Ir *būkštaujqs* žmogus, kad tie ponaičiai neateitų vėl, nes jau gėdomis neišturs. SD. 123. Loštelėjo atgal Geišė, pasirengęs *bėgti*, kad žmonės nepamanytų ko bloga. Vaižg. 85. Jis *išėjo* toli toli, kad namiškiai visai nežinotų... Mp. 146. Ilgai jis niekur nevaikščiojo, o tiktai *sėdėjo susitraukęs* savo namuose, kad nieko nematyti, kad nieko negirdėti ir kad niekas jo nekliudyti, kad nereikėtų kalbėti ir klausytis visokių tuščių nereikalingų kalbų — kad ir užuojautos. IS. V 325—326. Stovėjo Puodžiūnų Antanas, parėmęs petimi bažnyčios sieną, ir *bijajo atsigręžti*, kad vėl nepamatytų Laimos, nepamatytų greta jos to vaikino ir kad nepastebėtų sarkastiškos žmonių pašaipos... AV. 354. Į Putną buvo žvilgsniai subesti, kuris tik linkčiojo, šypsojos, blyško, *drebėdamas*, kad neatimtų visko. TT. 262. Pusvaikis dvariškis, glėbį rykščių atlakinęs, pametė asloje ir *buvo bebėgqs*, kad nematyti kankinamų žmonių. SV. 142. Bėk veikiai, brolius žadink, ir *jokit* laukan ko greičiau, kad Kaulo Boba nepajustų. SD. 69.

Aiškinamoji priežasties reikšmė dar gali būti tais (retesniais) atvejais, kai šalutinis sakinytis aiškina pagrindinio sakinio veiksmo priežastį, ypatingu būdu patikslindamas pagrindiniame sakinyje esančią veiksmo aplinkybę. Tikslo reikšmė čia aiškesnė: šalutinis sakinytis pasako ne tik kodėl taip ar kitaip veiksmas vyksta, bet nurodo, ir kuriuo tikslu jis vyksta. Pvz.:

...mėsa džiovinta sukabinta *į juostą aukštai*, kad katės nepriliptų. Ž. 583. Samdėsi jų *atsargiai*, kad nebūtų per daug burnų; juoba vertė saviškius, kad daugiau dirbtų. Vaižg. 148. Vyrai, sueidami pasipypkiuoti pas Kavecką, šnibždėjo *tyliai*, kad bobos nugirdusios neužniktų plakti liežuviais. SV. 164. Atvykdavo Arvydas daugiausia *naktimis*, kad kokia akis jo neužmatytų ir nesukeltų įtarimo. AV. 463.

Vyraujanti priežasties reikšmė gali priklausyti ir nuo pagrindinio sakinio neigiamos tarinio formos, — pagrindinio sakinio veiksmas nevyksta dėl šalutiniame sakinyje nurodytos priežasties, o ne kuriuo nors tikslu. Be to, priežasties reikšmę gali patikslinti ir atliepiamieji žodžiai pagrindiniame sakinyje. Veiksmažodžio formų deriniai čia jau įvairesni. Pvz.:

Aš *todėl* nemašinuoju javų, kad nereikėtų atiduoti. IS. V 370. Kuni-
gai mus varžo, *neleidžia* protauti, *neleidžia* šviesesnių knygų, netinkamų
jiems laikraščių skaityti, kad mūsų galva neprasiblaivytų, akys neatsi-
merktų. Ž. 498. Kitų užkliūti *nenorėjo* Vaišvilai girdint, kad tas nenujuok-
tų. SV. 22—23. Bet liežuviai maļę, jog Marė *neskundusi dėl to*, kad ne-
sukeltų dar daugiau dulkių prieš save. IS. V 361. *Nespiauk* į vandenį,
kad nereikėtų atsigerti. Pp. 126. Per daug *nemėtyk*, kad nereikėtų susi-
rinkti. Pp. 225. *Neišplepėk* Domicelai, kad mama nesužinotų... Ž. 29.

Tuo būdu, aiškinamasis priežasties šalutinis sakinyss dažniausiai aiš-
kina pagrindinio sakinio veiksmą, būseną arba veiksmo aplinkybę, kurie
neturi aktyvaus, konkretaus veiksmo reikšmės (bijo, vengia ką nors veikti
arba apskritai neveikia...).

2. Vyraujanti tikslo reikšmė konstrukcijose su jungtuku *kad*, kai ša-
lutinio sakinio tariniu eina neigiama tariamosios nuosakos vientisinė
forma, gali būti aiškinama atskirų sakinių prasme ir jų eilės tvarka bei
atliepiamaisiais žodžiais pagrindiniame sakinyje. Veiksmažodžio formos
čia, atrodo, yra įvairesnės.

Visų pirma tikslo reikšmės kriterijus yra pagrindinio sakinio pras-
mė, kai paskui jį einas šalutinis sakinyss nurodo pagrindinio sakinio veiks-
mo tikslą. Skyrium nuo apžvelgtųjų aiškinamųjų priežasties konstrukcijų
pagrindinio sakinio veiksmas čia pasižymi aktyvumu, konkretumu. Pvz.:

Taip, rašydamas nuo svetimos obelies, *besižvalgo* vaikelis, kad kas
iš šalies netikėtai sučiupęs plaukų nenurautų. M. 10. Taip lakštingalos
ragina vaikus, kad neleistų gyvulių į krūmus, kur lakštingalos perisi.
PM. 287. Darželio kertėje augo sena iškerojusi vyšnia. Ji seniai buvo
pasiskelbusi darželio globėja: sakydavosi ir lietams smarkumą *stabdanti*,
kad gėlelių neplaktų, ir vėjui kelią *pastojanti*, kad per smarkiai jų ne-
blaškytų. PM. 250. Kaziukas paliko *saugoti*, kad kas neužklyptų. PM. 153.
Be to, direktorius, matyt, tokiu būdu norėjo dar ir kitus darbininkus
pamokyti, kad ir jie nesugalvotų ilsėtis darbo metu. AV. 225. Kraikas
buvo *apipiltas* spaliais ir *apkrauliotas* suriestais mietgaliais lyg kryžiais
kokiais, kad užkilę rudens vėjai nupustytų. SV. 92. Jų *stengdavaus* ge-
rokai *prisirinkti* prieš išlėkdamas, kad pirmos dienos mieste nebūtų tokios
liūdnos. PM. 66. Kai užkurys įsiveisė bičių, senis Kindys jas *prižiūrėdavo*
vasaros metu, kad spiečiai nepabėgtų. VKr. 160. Į lauką išbėgęs, lazda
jodinėdavau: rykštele plaku, kad greičiau bėgtų, arba vadeles trukčioju,
kad piestu stotųsi. Paukščius gainiodavau: vištas iš darželio *vaikydavau*,
kad nekapstyty, ančiukus į kūdrą *varinėdavau*, kad po kojų nesipainiotų.
PM. 13. *Spauskit* kiekvieną sprindį, kad niekas nepalikty man už durų.
JB. 291. *Pagalvok*, gerai *pagalvok*, kad senatvėje abiem su žmona netektų
šunų lodyty eiti. AV. 36.

Kaip matome, šiose konstrukcijose, be vyraujančios tikslo reikšmės,
išskyla ir kai kurie priežasties atspalviai. Tačiau kai šalutinis sakinyss
eina prieš pagrindinį, priežasties atspalviai nėra tokie aiškūs. Plg.:

Tačiau *kad* nereiktų kaisti prieš žmones, šelpia Kedulienę, kuo iš-
galėdamos, ir Balsių moterys. VM-P. 589. *Kad* nekiurktų pypliai viduriuos

ant tuščios, Glinskis išlenkė stiklą degtinės karčios... M. 153. *Kad* taip nekristų į akį policijai ir žvalgybininkams, darbininkai atvyko iš įvairių vietų. AV. 320. *Kad* nepastebėtų brolis Antanas ar kas jo namiškių, jis pasuko į savo lauką lyg ir rugių lankyty... AV. 198. *Kad* lietus ugnelės negesintų, piemenys griovių krantuose išsikasdavo tam tikras krosnis; dažnai ir kaminą iš velėnų ar akmenų pasistatydavo, kad geriau dūmus trauktų. PM. 36. *Kad* dalykas neužsitęstų, siųskite per žinomesnį banką. PC. XIII 54.

Be to, tikslo reikšmė vyrauja tada, kai pagrindiniame sakinyje esti atliepiamieji žodžiai (*tyčia, tam, tam tikslui...*). Šalutinis sakinytis dažniausiai eina po pagrindinio. Pvz.:

Tyčia juos (straipsnius. — L. D.) savaip sulanksčiau, kad išėmęs nesumaišytum lapų. PC. XIII 54. Morkų atsiuntė *tyčia*, kad daugiau nevogtume. PM. 74. Bėgo jie, skubinosi, *tyčia* nieko nešnekėdami, kad kas neišgirstų, už akių neužbėgtų, rudmėsių nenurinktų. PM. 151. Aš buvau mažasis, tai mane lepino ir *tyčia* samdė piemenę, kad man nereiktų gyvulių varinėti. Vaižg. 421. O kad manęs neįtartų, išėjau į kiemą ir *tyčia* su milžtuve praėjau pro šalį, lyg būčiau iš tvartų sugrįžusi. AV. 373. Mokė jį dar ir *tam*, kad nereiktų jam iš namų dalios duoti. AV. 15. Kad jie nenuskriaustų viens kitą, žiūrės *tam tikslui* paskirta komisija iš keturių kito sodžiaus žmonių... Ž. 575.

3. Skyrium minėtinos tam tikros apribojamosios tikslo-priežasties konstrukcijos su jungtuku *kad tik (bent)*. Apribojamoji dalelytė (*tik, bent*), einanti su jungtuku *kad*, akcentuoja, išskiria tikslą, kaip vienintelį, geidžiamą. Šalutinis sakinytis, paprastai, aiškina visą pagrindinio sakinio turinį, bet kartais gali išskirti ir vieną bet kurią veiksmo aplinkybę. Tuo būdu šalutinis sakinytis gali paaiškinti ne tik kuriuo tikslu, bet ir kodėl taip ar kitaip vyksta pagrindinio sakinio veiksmas. Pagrindinio sakinio tariniai yra reiškiami panašiai, kaip ir jau apžvelgtose tikslo-priežasties konstrukcijose. Pvz.:

Vogčia jos artinasi prie mažojo langelio, *tykiai, tykiai, kad tik* niekas nesutraškėtų, *kad tik* niekas nepastebėtų ir neišgirstų... IS. V 41. Jis viską duoda, *kad tik* neįtartų. TT. 328. Tikras žydas, susitikęs nejučiomis užgavėninius, išsiperka nuo jų keliais auksiniais, *kad tik* jo nedraskytų. Ž. 599. Gerai dar, kad keli dvariškiai yra, jau prižadėjau jiems ir algas mokėti, *kad tik* neišlakstytų. SV. 140. Sakai, kad Antaniukas Gailiūnaitės nemylė, o ko gi Puodžiūnas jos tėvą iš dvaro išvarė, *kad tik* duktė nesipainiotų? AV. 374.

Tariamąsios nuosakos forma šalutiniame sakinyje gali būti ir be neiginio. Tada priežasties reikšmės atspalvių gali ir visai nebūti. Plg.:

Ir jis eina toliau, eina viduriu plento, *kad tik* didesnę triukšmą sukeltų jo batai. IS. V 266. O *kad nors bent* vieną sprigtą Malonės gautų po nosimi — prie pašiurių galo dar pristatė naują vištidę. IS. III 96. Aš viską padarysiu, *kad tik* mano mama pasveiktų. Mp. 183. Kalk, ką sumanysi, *kad tik* rankose ginklas būtų prieš atėjūnus. SV. 167. Duok nors kąsnelį, *kad tik* nutildyčiau alkį! Mp 300.

Tuo būdu konstrukcijose su daugiareikšmiu jungtuku *kad*, kai šalutinio sakinio tarinys yra reiškiamas tariamosios nuosakos vientisine forma su neiginiu, priežasties ir tikslo reikšmės įvairuoja priklausomai nuo tam tikrų gramatinių, leksinių ir semantinių priemonių.

1. Tam tikra aiškinamoji *priežasties* reikšmė su galimais tikslo reikšmės atspalviais gali būti šiais atvejais: a) kai šalutinis sakinytis aiškina pagrindinio sakinio žodį (dažniausiai tarinį), turintį leksinę prasmę *bijoti, vengti*; b) kai šalutinis sakinytis aiškina, akcentuodamas vieną bet kurią pagrindinio sakinio veiksmo aplinkybę; c) kai pagrindinio sakinio tarinys turi neigiamą formą; d) kai pagrindiniame sakinyje esti patikslinantys priežasties reikšmę atliepiamieji žodžiai (*todėl, dėl to*). Tuo būdu, priežasties reikšmė dauguma atvejų yra susijusi su aiškinamuoju žodžiu pagrindiniame sakinyje, kurio tarinys dažniausiai neturi aktyvaus veiksmo reikšmės.

2. Vyraujanti *tikslo* reikšmė su galimais priežasties atspalviais šios grupės konstrukcijose turi mažiau konkrečių išraiškos priemonių. Tikslo reikšmė gali būti aiškinama a) pagrindinio sakinio leksine prasme (pagrindinio sakinio tariniai turi aktyvaus, konkretaus veiksmo reikšmę skyrium nuo pasyvaus veiksmo priežasties-tikslo konstrukcijose); einąs prieš pagrindinį sakinį šalutinis sakinytis, atrodo, taip pat paryškina tikslo reikšmę; b) tikslo aplinkybės atliepiamaisiais žodžiais *tyčia, tam...* c) sudėtiniu jungtuku *kad tik*; pastaruoju atveju tariamosios nuosakos vientisinė forma šalutiniame sakinyje gali būti ir be neiginio.

III. Tikslo konstrukcijos su jungtuku *kad*

Tikslo šalutiniai sakiniai dabartinėje lietuvių kalboje yra jungiami daugiareikšmiu jungtuku *kad*, tačiau retkarčiais pasitaiko ir archaiškas tikslo jungtukas *idant* arba skoliniai iš lenkų kalbos *bile, by tik*. Pvz.:

Valgytojai tad kaušu laiko savo saują apačioje, laukdami kremblio ar trupinio nukrentant, *idant* jį ore pagautų ar kaip nepaklusnų piemenį vėl už ausies nuvestų savo vieton. Vaižg. 111. Už jungo jaučių... matyti žmogysta... Tvirtai nutvėręs vieną arklo ragą dešine, kaire žemai nuspaukęs antrą ragą, *idant* velėna juoba virstų į tą pusę. Vaižg. 98. Tarnai už sienos dar smalsiau klausėsi ir nutarė kitą naktį pakviesti raštininkus, *idant* jie užrašytų mergaitės pasakojimą... Mp. 130. Piauk paskutinę ožkelę, *bile* soti būtų širdelė. Pp. 64. Petronė, kiek begalėdama, gyrėsi, *by tik* pasakojimas gražesnis išrodytų. Z⁵.

Be to, tikslo jungtuko funkciją kartais gali atlikti klausiamoji dalelytė *bene*. Tokioms konstrukcijoms yra būdinga griežta sakinių eilės tvarka (pagrindinis sakinytis — pirmoje vietoje, šalutinis — antroje), būtojo kartinio ir būsimąjo laikų formų derinys ir ne tokia aiški tikslo reikšmė bei silpnesnis prijungiamasis ryšys, negu konstrukcijose su prijungiamaisiais jungtukais. Plg.:

⁵ Pavyzdys paimtas iš J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, t. I, Vilnius, 1957, p. 504.

Ponas mane siuntė, *bene* sutiksiu jus kur grįžtančius. VM-P. 116. Visas kaimas žinojo apie tuos svečius, tad daug kas, o ypač vaikai, nekantariai žvilgčiojo į gatvę, *bene* pamatys jau pažįstamą geltoną bričkėlę. VM-P. 102.

Tikslo konstrukcijų šalutinio sakinio tariniai paprastai yra reiškiami tariamosios nuosakos vientisine forma, tačiau kartais pasitaiko tikslo konstrukcijos, kurių šalutinio sakinio tariniu eina veiksmazodžio bendratis arba būtojo kartinio laiko padalyvis (pastarasis minimais atvejais turi būsimojo laiko reikšmę). Pvz.:

Daktaryste užsiima, *kad* pinigus *lupti*. Ž. 181. *Kad* namus Kaune *turėt*, maža dirbti ir norėt. TT. 120. *Kad išmiklinus* chorą, atvyko Naujalis... M. 141. Organizuojasi pašalpinės įstaigos, *kad* kokioje nelaimėje arba ligoje *pagelbėjus* kits kitam. Ž. 513. *Kad* geriau *pažinus* Dičių, aš atvėriau šias duris. TT. 47.

Pastebėtina, kad tikslo konstrukcijos su minėtomis formomis šalutiniame sakinyje lietuvių kalbai yra nebūdingos ir nevertotinos.

Atliepiamaisiais žodžiais tikslo konstrukcijų pagrindiniame sakinyje eina žodžiai *tyčia*, *tam*... Pvz.:

Langiukas buvo tiesiai į vasaros rytus, lyg *tyčia*, kad pirmieji dangių ištryškę spinduliai atsidurtų į jį. Vaižg. 76. Man rodydavosi, kad dideli *tyčia* į laukus neina, kad vasarojus gautų ramiai želti. PM. 29. Ar *tam* mūsų šalis, ponas Šereika, tiek kentėjo, kad dabar joj įvairiausio plauko nenaudėliai, savi ir nesavi, beprekiaudami tėvynės meile, krautų sau turtus?.. PV. 216. *Ne tam* savo sūnų auginau ir turtą jam kroviau, kad jis kampininko dukterį man į namus parvestų... VKr. 45.

Kalbant apie atliepiamuosius žodžius, pastebėtina, kad tikslo ar priežasties reikšmes patikslinantys žodžiai konstrukcijose su daugiareikšmiu jungtuku *kad* ne visada padeda tiksliai nustatyti tų sakinių sintaksines reikšmes. Pavyzdžiui, pasitaiko, kad konstrukcija su tikslo aplinkybės atliepiamuoju žodžiu *tyčia* turi priežasties atspalvį arba atliepiamasis žodis *tam* yra vartojamas ir priežasties konstrukcijoje:

Vincas su Onte *net tyčia* namie pusryčių nevalgė, kad galėtų jų pavalgyti miške prie darbo. Vaižg. 282. Pasakoju *tam*, kad tave kiekviena merga aplink pirštą panorėjus apvyniotų kaip siūlą. VKr. 150. Gi *tam*, kvailiuk, aš sakau, kad mane verčia dvariškiu, atleisdami mūsų dubai visas baudžiavas. Vaižg. 44.

Plg. tikslo reikšmės atspalvius konstrukcijose su atliepiamuoju žodžiu *dėl to*:

Nuvedusi ją į jos kambarį, Grėtė uždegė šviesą — ne dėl to, kad būtinai reikėjo, bet *dėl to*, kad matytų motinos Karalienės veidą. IS. V 213. Ploniai ją paėmė ne tiek kaipo tarnaitę, kiek *dėl to*, kad Grėtė augo viena ir artimoje apylinkėje nebuvo mergaičių. IS. V 102. Mūs jaunuoliai, augę kaime (čia ir bus visa nelaimė), mokosi jie *tik dėl to*, kad lengviau gyvent rytoj. TT. 20.

Tikslo konstrukcijų šalutinis sakiny s paprastai eina po pagrindinio sakinio. Retais atvejais, kai šalutinis sakiny s eina prieš pagrindinį, jis tarsi išreiškia pagrindinę kalbos mintį, reziuiuojančią prieš tai pasakytąsias mintis. Pvz.:

Kad ir vergovė taptų kūrybinga, tauta turi būti stipri, atspari, sąmoninga. VM-P. 538. *Kad* mes gyventume, tie žmonės mirė: juos rišo žemės meilė ir kova, kad laisve suklestėtų Lietuva. TT. 325. *Kad* Tau nebūtų nuobodu, kad Tu visą laiką apie mane galvotum ir visą laiką savo Petriuką širdy turėtum — rašau. PC. XIII. 109. *Kad* galėtų žmonės geriau susieiti su juo susikalbėti, jis apsigyvenęs Panevėžyje iki liepos mėn. Ž. 577.

Plg. retą atvejį, kai šalutinis sakiny s įsiterpia į pagrindinį, betarpiškai aiškindamas tikslo aplinkybinį žodį *tyčiomis*:

Ir pats *tyčiomis*, kad anuodu bijotųsi, gulys per visą dieną kaip vilkas koją padaužtas. SD. 53.

Trumpai apžvelgsime tarinių formų derinius tikslo konstrukcijose. Šalutinio sakinio tariniai, kaip žinome, yra reiškiami tariamosios nuosakos vientisinėmis formomis, belieka apžvelgti pagrindinio sakinio tarinių formas.

Iš visų tiesioginės nuosakos laikų dažniau pasitaiko esamasis ir būta-sis kartinis laikai (įvairios asmenuojamosios, dalyvinės ir padalyvinės formos). Pavyzdžiai:

Gėlės *skleidžia* aitrų kvapą, kad surastų jas vabzdžiai. TT. 87. *Prispaudžia* žirni velenas sunkus, kad su dirva kiečiau jis susiglaustų, kad minkštą žemės šilimą pajustų. TT. 364. Karalius tuoju *siunčiąs* Jonį, kad tą vandens paną parneštų sugavęs. SD. 72. Atsakinėjo ir vis labiau siuto, numanydama Rapolą savo širdyje *raginant* ant jos Perkūną, kad ją vieną kartą įžiūrėtų ir trenktų. Vaižg. 129.

O Jonas *šaukės*, kad kas jį patį gelbėtų. Vaižg. 231. Aš *sukviečiau* Jus, mano mieli, kad mano šeimos pasidžiaugtumėte laime... M. 182. Jo draugai sujudinus traukiančiu ir, alitraukusiu gerą galą į aukštį, *paleidusiu*, kad šis krisdamas užsimuštų. SD. 77.

Tame kilnojamame mūriuke-krosnyje *kūrendavo* šakalėlius kūlėjai, kad jiems šviestų ir vis dėlto šiaudų nepadegtų. Vaižg. 149. Ontelė jai ir lazdyną *prilenkdavo*, kad galėtų daugiau kekių priskinti. SV. 63.

Jie ant tos bačkos *pasistos*, kad juos tauta geriau girdėtų. PV. 255. Kad Tu suprastum visą mano odisėją, *parašysiu* viską iš eilės. PC. XIII 153.

Tikslo konstrukcijos su tariamosios nuosakos formomis abiejuose sakinuose pasitaiko retai. Šalia tikslo reikšmės čia galima įžvelgti ir priežasties atspalvius. Pvz.:

Aš nieko *nepagailėčiau*, kad jis galėtų dabar pakilti ir nuskrusti. PC. IV 29. *Nerčiuos* iš kailio, kad abejiems būtų daugiau pelno, o mažiau pragaišties derliuje ir pekuje. Vaižg. 293.

Pagrindiniame sakinyje gali būti liepiamoji nuosaka, reiškianti įsakymą, raginimą arba prašymą, apie kurių tikslą kalbama šalutiniame sakinyje. Pvz.:

Vežkite karalaitę atgal, kad laiminga gyventų. Mp. 42. Tai ir *perskaityk* balsu, kad visi išgirstų... Ž. 449. *Sauk* čia mergaites, kad prirengtų nuotaką vestuvėms! M. 169. *Būkime biznieriai ir stenkimės*, kad tavo raiziniai, o mano proza šįmet išlaikytų ir laimėtų bent vieną mūsų. PC. XIII 28.

Palyginti dažnai pasitaiko tikslo konstrukcijos, kurių šalutinis sakinyš aiškina veiksmažodžio bendratį pagrindiniame sakinyje. Ši bendratis dažniausiai eina suvestinio tarinio dalimi ir pasako tik patį veiksmažodį, o įvairios modalinių veiksmažodžių (*reikėti, turėti, galėti, norėti, ryžtis...*) formos rodo to veiksmo modalumą, laiką ir t. t. Pvz.:

Tai *nereikia* rankų *nuleisti*, kad viskas būtų laiku ir tvarkoje... Vaižg. 414. Korsakas *žada* pats jums *parašyti*, kad būtumėt jo dažnas bendradarbis. PC. XIII 33. Ketvirtu kartu *turėjo sėsti* pintinėn pats Pipiras, kad draugai iškeltų jį viršun paskutinį. Mp. 40. Lakštingalis *nusprendė iškeliauti* į svetimus kraštus, kad Rožytė jį pamirštų. PM. 300. Maikauskio lyg taukais ištepta plikė vis tankiau *pasirodydavo* šalutinio namo prieangy suvartytų dvariškių *apšaukti*, kad jiems pavestieji darbai būtų stropiau dirbami. SV. 183. O jei norės, *galės* ir su panele *pakalbėti*, kad užtartų prieš tėvą. VM-P. 457. *Norėčiau* juos kur nors *sukoncentruoti*, kad galėtų imtis kokio darbo. PC. XIII 89.

Tikslo šalutinis sakinyš kartais aiškina bendratį — vieną, kaip beasmenio sakinio tarinį (rečiau — veiksnių arba pažyminių) arba kartu su būtojo kartinio laiko veikiamuju dalyviu išskirtinėje dalyvinėje žodžių grupėje. Pvz.:

...ką čia dar *padaryti*, kad mama atsikėlusį pati pasidžiaugtų savo gražumu? IS. V 96. Ė, ko čia daug žiūrėt, *įkrėst*, kad žinotų, ir viskas! JB. 304. *Apgaubti* tą mūsų artojų žemelę saulėtu šydu, kad joj visiems geros valios žmonėms būtų lengva alsuoti... PV. 29. Tos tarybos tikslas visus darbininkus — tiek vyrus, tiek moteris — *suorganizuoti* į vieną tvirtą tarybą, kad būtų tvirtesnės spėkos kovai prieš išnaudojimą. Ž. 499. Užsidedė jo širdis nepaprastu pasiryžimu *eiti* į žmones ir *kalbinti*, kad patys savo rankomis tą tiek amžių slėgusį jungą nusimestų. SV. 47. Galop namo keliavo su draugais, *prisiekęs pastangas* visas *padėti*, kad tėviškė galėtų sužydėti. TT. 325. Nieko neišderėję iš pristavo, sugrįžo, *pasiryžę sukelti* daugiau vyrų, kad galėtų užpulti kareivius ir atmušti suimtuosius. SV. 200.

Tuo būdu, tikslo šalutiniai sakiniai dabartinėje lietuvių kalboje dažniausiai yra jungiami daugiareikšmiu jungtuku *kad*; archaiškas tikslo jungtukas *idant*, skoliniai *by tik, bile* ir klausiamoji dalelytė *bene* šalutiniams tikslo sakiniams jungti vartojami retai. Tikslo aplinkybės atliepiamaisiais žodžiais pagrindiniame sakinyje eina žodžiai *tyčia, tam*, kurie išimtiniais atvejais gali būti ir priežasties konstrukcijose. Tikslo konstrukcijų šalutinio sakinio tariniai yra reiškiami tariamosios nuosakos vien-

tisinėmis formomis, nors gali pasitaikyti ir nevartotini šiuo atveju būtojo kartinio laiko padalyvis ar bendratis. Pagrindinio sakinio tariniais gali eiti įvairios veiksmažodžio formos, bet dažniau pasitaiko tiesioginės nuosakos esamasis ir būtasis kartinis laikai; taip pat dažnai šalutinis sakinys aiškina bendratį pagrindiniame sakinyje.

VV V. Kapsuko v. universiteto
Rusų kalbos katedra

Įteikta
1961 m. gruodžio 24 d.

SANTRUMPOS

- JB — J. Baltušis, Raštai, t. IV, Vilnius, 1959.
SD — S. Daukantas, Žemaičių pasakos, Vilnius, 1954.
PC — P. Cvirka, Raštai, t. IV, XIII, Vilnius, 1951, 1957.
VKr — V. Krėvė, Raganius, Vilnius, 1958.
M — Maironis, Rinktiniai raštai, t. II, Vilnius, 1956.
PM — P. Mašiotas, Ir aš mažas buvau, Vilnius, 1956.
VM-P — V. Mykolaitis-Putinas, Raštai, t. VI, Vilnius, 1959.
Mp — Mūsų pasakos, Vilnius, 1958.
Pp — Patarlės ir priežodžiai, Vilnius, 1958.
IS — I. Simonaitytė, Raštai, t. III, V, Vilnius, 1957, 1958.
TT — T. Tilvytis, Raštai, t. II, Vilnius, 1954.
PV — P. Vaičiūnas, Dramos, Vilnius, 1955.
SV — S. Vaineikienė, Vaišvila, Vilnius, 1959.
Vaižg. — Vaižgantas, Rinktiniai raštai, t. I, Vilnius, 1957.
AV — A. Vienuolis, Raštai, t. V, Vilnius, 1954.
Z — Žemaitė, Raštai, t. V, Vilnius, 1957.

О ПРИЧИННЫХ И ЦЕЛЕВЫХ КОНСТРУКЦИЯХ С СОЮЗОМ *KAD* В СОВРЕМЕННОМ ЛИТОВСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Л. С. ДРОТВИНАС

Резюме

Рассматриваются сложноподчиненные предложения современного литовского литературного языка, в которых причинные и целевые придаточные предложения присоединяются к главному посредством многозначного подчинительного союза *kad* (что, потому что, чтобы).

В классификации данных конструкций обращается внимание на сказуемые формы (в первую очередь — на сказуемое придаточного предложения), соотносительные слова, порядок следования придаточного и главного предложения, поясняемое слово в главном предложении и некоторые другие конкретные средства выражения синтаксических отношений.

Выделяются три основных синтаксических значения в рассматриваемых сложноподчиненных конструкциях с многозначным союзом

ka d: *пояснительно-причинное, причинно-целевое* (или целевое с причинными оттенками) и *целевое*.

I. *Пояснительно-причинное* значение может определяться 1) лексическими средствами, т. е. соотносительными словами *dėl to, todėl* (из-за того, потому), *užtat* (зато) и усилительными частицами *juo labiau, juoba* (тем более), *ура̄с* (особенно); 2) лексическим составом главного предложения, когда придаточное поясняет глагол в главном предложении с лексическим значением *радоваться, сердиться, удивляться, говорить...* Кроме того, причинное значение может быть связано с отрицательной формой сказуемого главного предложения, конкретностью действий и сказуемостными формами настоящего или прошедшего краткого времён изъявительного наклонения (в придаточном).

II. Особо выделяются конструкции со смешанным — причинным и целевым значением, сказуемое придаточного в которых выражено простой формой предположительного наклонения с отрицанием.

1) *Причинно-целевое* значение возможно в следующих случаях:

а) когда придаточное предложение поясняет слово (чаще всего сказуемое) с лексическим значением *бояться, избегать* в главном предложении; б) когда придаточное поясняет, особо выделяя какое-нибудь обстоятельство в главном; в) когда сказуемое главного с отрицанием; г) когда в главном предложении уточняющие причину соотносительные слова *todėl, dėl to* (потому, из-за того).

2) Преобладающее *целевое* значение с возможными причинными оттенками может объясняться а) лексическим значением главного предложения, когда сказуемое означает активное действие (в отличие от пассивного действия в причинно-целевых конструкциях этой же группы); когда придаточное предложение предшествует главному, целевое значение тоже выступает ярче; б) соогносительными словами *tučia* (нарочно), *tam* (для того); в) сложным союзом *kad tik* (лишь бы только); в последнем случае сказуемое придаточного предложения может быть и без отрицания.

III. В качестве целевого союза в современном литовском языке употребляются обычно многозначный союз *kad* (чтобы); архаичный целевой союз *idant* (дабы), заимствования *bu tik, bile* (лишь бы только, лишь бы) и вопросительная частица *bene* (не... ли) употребляются редко.

Помимо простых форм предположительного наклонения, в придаточном предложении целевых конструкций иногда встречается инфинитив или деепричастие прошедшего краткого времени (со значением будущего); однако целевые конструкции с вышеуказанными формами в придаточном предложении литовскому языку не свойственны и не употребительны.

Сказуемое главного предложения выражается различными формами, но чаще встречаются настоящее и прошедшее краткое время изъявительного наклонения; также часто поясняет придаточное предложение инфинитив в главном.